This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Besprekingen en aankondigingen

De redactie verwelkomt initiatieven tot het schrijven van evaluatieve recensies en korte boekaankondigingen. Neemt u daartoe vooraf contact op met de recensieredacteur.

Tim Wolff, Multiculturalisme & Neutraliteit, diss. UvA, Amsterdam: Vossiuspers 2005, 226 p.

Sommige stellingen van het multiculturalisme zijn stilaan tot algemene vooroordelen uitgegroeid. Dat het klassieke politiek liberalisme niet opgewassen zou zijn tegen de uitdagingen van de multiculturele samenleving heeft bijna de allures van een nieuw dogma aangenomen. In 'Multiculturalisme & Neutraliteit' tracht Tim Wolff tegen de stroom in te roeien, door enerzijds te argumenteren dat dit liberalisme heus nog wel in staat is zijn taak van neutrale derde ten aanzien van levensbeschouwelijke verschillen tot een goed einde te brengen, en anderzijds de multiculturalistische ideologie aan kritiek te onderwerpen om haar epistemologische vooronderstellingen en haar politiek onwenselijke neveneffecten.
Het boek van Wolff bevat drie delen. In deel I ontwikkelt hij achtereenvolgens twee argumentaties die moeten aantonen dat individuen niet samenvallen met 'hun' cultuur (in het enkelvoud). In de eerste verdedigt hij tegen multiculturalisten een bepaalde conceptie van autonomie, in de tweede bekritiseert hij hun holistische cultuuropvatting. Multiculturalisten steunen zich op de communitaristische 'weerlegging' van het zogenoemd atomistische mensbeeld van liberalen om de allesdoordringende invloed van culturen op individuen naar voren te schuiven. Enerzijds toont Wolff dat het succes van die kritiek afhankelijk is van voorafgaande reductie van het standpunt van de tegenstander tot een karikatuur en bijgevolg haar doel voorbijschiet: er is geen enkele liberale auteur die ontkent dat mensen sociale bindingen hebben en invloed ondergaan van hun entourage of cultuur. Alleen hebben deze geen unilineair bepalende en uniformerende werking op de opvattingen en levenswijze van individuen: ze putten zeker uit een sociaal reservoir aan beschikbare opties die wortelen in sociale verbanden, tradities en praktijken, maar deze zijn vatbaar voor evaluatie, combinatie, afstandname, reconsideratie en omvorming tot een levenswijze die als 'eigen' beschouwd kan worden. Zo gezien is autonomie, als mogelijkheidsvoorwaarde, een nastrevenswaardig meta-ideaal. Die visie lijkt me overtuigend, in de zin ook dat ze kan verwijzen naar het feitelijk proces van volwassenwording, waarbij afhankelijkheid van ouders en omgeving geleidelijk wordt ingeruild voor vrij geassumeerde vriendschapsbanden en solidariteit,

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

een proces waarin passief ondergane banden plaatsmaken voor gewilde maar waarin banden ook kunnen worden afgewezen of veranderd. Dat betekent dus niet dat een individu op elk moment in staat zou zijn *tabula rasa* te maken met zijn verleden of permanent zijn overtuigingen, doeleinden of alle vigerende normen aan kritische reflectie onderwerpt. Als die reflectie tot verandering leidt in sociaal en levensbeschouwelijk opzicht, dan is het via de weg van de geleidelijkheid; niets zegt overigens dat ze daar noodzakelijk toe moet leiden (en ja, sommige mensen worden ook nooit volwassen).
Anderzijds moet de staat een raamwerk bieden waarbinnen die ontplooiing van autonomie mogelijk wordt, dat wil zeggen, binnen hetwelk burgers zelf hun eigen opvattingen kunnen vormen, dus ook de van huis uit meegekregen opvattingen kunnen herzien. Dat spoort met Wolffs antiperfectionistische positiename: het komt de overheid niet toe aan de burgers een opvatting van het goede leven op te leggen. De argumenten daartegen beletten echter evenzeer dat daadwerkelijke beleving van autonomie een algemene imperatief zou worden: de overheid kan mensen daartoe evenmin dwingen. Wat ze wel moet bevorderen, is autonomie als capaciteit: het effectieve besef bij individuen dat er meer levensbeschouwingen en levenswijzen zijn, de minimale reflectieve vaardigheden om ze onderling af te wegen en de wetenschap dat het hier om een recht gaat. Zo gezien is autonomie meer dan een louter formeel recht: wie vanaf de geboorte door zijn entourage alleen bepaalde ideeën worden ingeprent, in onwetendheid gelaten wordt over andere en geen onderwijs geniet, kan er immers in de praktijk weinig mee aanvangen. Liberale neutraliteit impliceert dus wel autonomie als capaciteit: deze is een onontbeerlijke mogelijkheidsvoorwaarde opdat het recht van mensen om desgevallend hun doeleinden te herzien reële inhoud zou krijgen; ze behelst evenwel niet dat ze dat recht ook effectief 'moeten' uitoefenen.
Wolffs tweede reeks argumenten viseert meer bepaald de wijze waarop multiculturalisten de communitaristische kritiek op het liberalisme 'toepassen': hun holistisch cultuurbegrip. Ze pleiten steevast pro maatregelen en beleid om culturen te beschermen, te bestendigen, te bewaren en intact te houden, maar hun beeld van cultuur is er een van een homogene realiteit waarin individuen zonder meer opgaan (of zouden moeten opgaan). Culturen zijn totale levenswerelden met harde buitengrenzen, ze zijn dus duidelijk van elkaar afgebakend en hebben een allesomvattende uitwerking op de individuen die zodoende ingesloten worden door even zovele cultuureilanden. Tegen deze 'totalitaire' opvatting van cultuur brengt Wolff op overtuigende wijze in dat individuen veeleer een lappendeken zijn van diverse en uiteenlopende cultuurcomponenten (waarvan sommige trouwens in relatie tot etnisch-culturele en nationale verschillen vandaag de dag duidelijk grensoverschrijdend zijn). Die veelheid aan componenten zorgt ook voor

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

heterogeniteit binnen 'culturele groepen': elk individu vertoont een bepaalde mate aan met zekere anderen gedeelde loyaliteit tegenover en identificatie met sommige componenten, maar tezamen genomen verlenen die loyaliteiten en identificaties het een unieke, onnavolgbare identiteit, want dezelfde combinatie komt nooit terug bij twee verschillende individuen. Temeer omdat de onderlinge hiërarchie van die componenten niet rigide is, ze evolueert, kan veranderen in de loop van het bestaan van individuen. Ze vormen immers geen geïsoleerde wereldjes, ze treden in wisselwerking en beïnvloeden elkaar, en dat geeft aanleiding tot allerlei spanningen en conflicten, zowel op het niveau van de individuen (in dat opzicht is het beeld van de 'lappendeken' – overigens niet gebruikt door Wolff – hoewel aantrekkelijk, misschien toch enigszins bedrieglijk) als tussen groepen onderling; en doorheen die wirwar van interacties en onderlinge krachtsverhoudingen zijn ze zelf ook weer onderhevig aan evolutie en herdefiniëring.

Bepaalde omstandigheden, sociale klimaten en beleidsvormen kunnen evenwel een regressieve opstelling en ineenschrompeling van de identiteit van individuen in de hand werken. Wolff wijst in dit verband op een vaak voorkomende verwarring tussen etnische totaalcultuur en etnische identificatie: mensen kunnen zich tot op zekere hoogte identificeren met die component, maar het betekent niet dat ze ermee samenvallen. Bepaalde contexten zijn echter van dien aard dat zij mensen ertoe aanzetten zich terug te trekken op die ene component en zich een bekrompen identiteit toe te meten. De aantrekkingskracht van een holistisch cultuurbegrip is deels te verklaren vanuit defensieve reacties op de ervaring van incoherentie, fragmentatie en desintegratie van het moderne leven. Het probleem is echter dat zoiets op den duur als een *selffulfilling prophecy* uitpakt: etnische culturen zijn sociale constructies, artificieel en van de orde van het imaginaire, maar een door dat imaginaire gekoloniseerd samenleven is ten langen leste niet meer te onderscheiden van de sociale realiteit *tout court*. Dat is voor Wolff een zwaarwegend argument contra multiculturalistisch beleid en pro cultureel *laisser faire*. Dat beleid is immers geen vanzelfsprekende reactie op het *de facto* steeds meer multicultureel worden van onze samenlevingen, het draagt in belangrijke mate bij tot de versterking van etnische scheidsmuren. Het steunt op het denkschema van een mozaïek van etnische culturen dat effectief aan de sociale realiteit vormgeeft, terwijl het beweert die enkel te beschrijven en te accommoderen. Vertaald in culturele groepsrechten wordt dat een stimulans voor etnische elites en multiculturele ondernemers om hun achterban een verkrampte identiteit op te dringen. Wanneer subsidies, ontheffingen en privileges binnen te rijven zijn, wordt het voor dezen aantrekkelijk om aan de criteria te voldoen die daarop aanspraak geven en dus van de achterban onvoorwaardelijke loyaliteit te eisen voor de 'eigen' cultuur. Dat leidt fataal tot een institutionele verstening van etnisch-

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

culturele verschillen. Aan de andere kant heeft de tegenpool van dat beleid, arrogante assimilatiedruk, vergelijkbare effecten. De eraan inherent negatieve bejegening van sommige mensen als leden van een etnische of religieuze groep leidt precies tot een reactieve etnisering bij die mensen zelf: uit zelfverdediging gaan ze dan op hun beurt de verschillen uitvergroten en zich terugtrekken in etnische loopgraven. Vanuit een oogpunt van liberale neutraliteit is assimilatiedruk even verwerpelijk als multicul-activisme.
In deel II spitst Wolff zijn kritiek op cultuurholisme toe op de bespreking van een aantal auteurs. Niet alle mijns inziens representatieve auteurs passeren de revue, maar hij laat wel de diverse tendensen binnen het multiculturalisme aan bod komen: de liberaal geïnspireerde benadering van een Kymlicka en een Raz, die ervan uitgaan dat de eigen cultuur mensen in staat stelt betekenisvolle keuzes te maken en dat bescherming ervan een noodzakelijke voorwaarde is voor hun autonomie; maar ook theorieën die deze instrumentele visie op cultuur niet huldigen en haar als op zich staande waarde beschouwen, zoals de 'cultuur als handicap'-theorie van Parekh en Taylors politiek van erkenning. Wolff behandelt weliswaar niet alle facetten van hun denken en in dat opzicht zou zijn kritiek van eenzijdigheid verdacht kunnen worden, maar hij slaagt er mijns inziens wel in aan te tonen dat hun argumentaties op een bepaald abstractieniveau alle een holistisch cultuurbegrip vooronderstellen. Het merkwaardige is dat de door Wolff besproken auteurs op het niveau van hun manifeste discours allen die simplistische visie afwijzen, maar dat ze steeds op de achtergrond aanwezig blijft in hun concrete argumentaties, als een latente voedingsbodem zonder welke deze hun coherentie en overredingskracht verliezen. Wolffs symptomatische lectuur van hun teksten demonstreert dat, om een psychoanalytisch jargon te hanteren, intellectuele distantiëring ten aanzien van bepaalde ideeën vaak gepaard gaat met blijvende affectieve fixatie. Dat kan allerlei spanningen en dissonanties oproepen in de argumentatie. Zo stelt bijvoorbeeld Kymlicka dat individuen tot autonomie komen binnen en dankzij hun eigen cultuur, in de zin dat deze een exclusief reservoir is van significante opties, een holistische keuzecontext vormt die alle middelen verschaft om het leven op betekenisvolle wijze te stroomlijnen en daarom beslist ook beschermd en bestendigd moet worden; bij momenten geeft hij echter toe dat culturen intern erg divers kunnen zijn en soms snel veranderen, wat de vraag doet rijzen wat hen dan wel zou kunnen bedreigen en waarom en hoe ze daartegen beschermd zouden moeten worden. Voor Parekh zijn tradities en praktijken van etnische immigrantengemeenschappen van de orde van ongekozen omstandigheden die het individu om zo te zeggen zijn overkomen: ze zijn vergelijkbaar met handicaps of aandoeningen; leiden ze tot – onverdiende want ongekozen – nadelen, dan moeten deze bijgevolg weggewerkt of gecompenseerd worden. Worden culturele eigenschappen niet in rekening

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

gebracht, dan brengt dat verlies van identiteit en van zelfrespect van het individu teweeg: ze zijn met andere woorden van dezelfde orde als geslacht en huidskleur, of worden een tweede natuur. Die duiding veronderstelt eens temeer een holistische cultuurconceptie die weerlegd wordt door de constatering dat sommige leden van die gemeenschappen wel degelijk aan die eigenschappen verzaken, daartoe dus in staat zijn. Aan de andere kant kun je net zo goed argumenteren dat geen enkele preferentie gevormd of opgegeven wordt op grond van een vrijstaand wilsbesluit; zo bezien komen niet alleen etnisch-culturele eigenschappen maar nog heel wat andere zaken – *à la limite* alle dure preferenties – in aanmerking voor compensatie, hetgeen in een perspectief van rechtvaardigheid niet vol te houden is. Voor Taylor is multiculturalistisch beleid geboden omwille van de noodzakelijke erkenning van de unieke en onderscheiden identiteit van individuen of groepen, want miskenning ervan leidt tot ernstige psychisch-morele schade en tot verlies van zelfrespect. Ook hij steunt echter op een holistische visie die van dat beleid onvoorwaardelijk respect voor de 'cultuur van onze voorouders' verwacht. Wat zou erkenning in dat perspectief betekenen en waarom zou dat zo nodig moeten? Aan de andere kant: erkenning van de culturele oriëntaties van alle minderheden en groepen, in de zin van positieve waardering, is onrealistisch, gelet op de onderling conflicterende aard van levensbeschouwingen en religies en op de proliferatie ook van erkenningsaanspraken waaraan dat voeding zou geven. Misschien volstaan een beleid van verdelende rechtvaardigheid en gelijke kansen en bestrijding van racisme en discriminatie om voor een gezond zelfbeeld bij culturele minderheden te zorgen? Rechtvaardige verdeling is echter ontoereikend volgens Wolff, wanneer denigrerende percepties van die minderheden tegelijkertijd schering en inslag zijn. Ergo, er is wel een negatieve erkenning vereist, in de zin van een tegengaan van het afschilderen van hun oriëntaties als achterlijk, minderwaardig enzovoort. Het probleem daarbij is dat al vlug botsingen met de vrijheid van meningsuiting opdoemen waarvoor geen bevredigende oplossing bestaat, moet de auteur toegeven: zolang slechts opvattingen geviseerd worden en openlijk racistische uitlatingen achterwege blijven, zijn er geen doorslaggevende redenen om die vrijheid buitenspel te zetten ten gunste van erkenning, dat laatste zou immers betekenen dat de overheid expliciet bepaalde concepties van het goede onderschrijft.

Hiermee introduceert Wolff eigenlijk al het thema van het derde luik van zijn boek: neutraliteit. De multiculturalistische kritiek luidt nu eens dat het liberalisme getekend is door een structureel onvermogen tot neutraliteit, dan weer dat het de in principe bewierookte neutraliteit in de praktijk met voeten treedt. Wat het eerste betreft, rekent de auteur af met de misrepresentatie dat het aanspraak zou maken op een absolute, culturele neutraliteit; dat die inderdaad onmogelijk is, is niet moeilijk om in te zien.

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Liberalisme staat echter wel neutraal tegenover concepties van het goede die zich situeren binnen een welomlijnde bandbreedte, waarvan de grenzen bepaald worden door principes als de gelijkwaardigheid en (het vermogen tot) autonomie van individuele mensen. Tegenover levenswijzen die zich daarbuiten bevinden, staat het inderdaad afwijzend, en bijvoorbeeld ook tegenover multiculturalistische pleidooien voor groepsgelijkheid ten detrimente van gelijkheid tussen individuen. In die zin is het partijdig; met dien verstande dat de bandbreedte nog altijd veel breder is dan bij alle andere politieke theorieën. Tegenover concepties van het goede die zich binnen die bandbreedte bevinden, betoogt Wolff, dient de overheid zich neutraal op te stellen, zich te onthouden dus van het propageren of opleggen van particuliere concepties van het goede; haar positieve taak beperkt zich ertoe te zorgen voor gelijke uitgangsposities, dat wil zeggen voor een faire verdeling van primaire goederen in rawlsiaanse zin: vrijheden en hulpbronnen, die immers noodzakelijke en geschikte middelen zijn voor zeer uiteenlopende concepties van het goede.

Het knelpunt is echter dat bestaande wetten en beleidsvormen in onze samenlevingen vaak, openlijk of impliciet, een bijzondere conceptie van het goede bevorderen. De tweede versie van de multiculturalistische kritiek op de liberale conceptie van neutraliteit heeft dus wel een punt: liberale staten treden hun eigen neutraliteitspretentie met voeten door in feite een dominante, nationale cultuur te bestendigen, met het gevolg dat activiteiten en levenswijzen van etnische minderheden, ook wanneer ze zich binnen de liberale bandbreedte situeren, het slachtoffer worden van oneerlijke concurrentie in de *cultural marketplace*. Wolff loopt evenwel niet warm voor de oplossing die multiculturalisten hiervoor aandragen, namelijk uitzonderingen en compensatiemaatregelen: dat zijn even zovele stoplappen voor de gaten van een deficiënt systeem; hij verwacht meer heil van een consequente toepassing van liberale neutraliteit, door op de punten waar dat systeem tekortschiet een alternatieve wetgeving of een deregulering te bedenken die gelijkheid voor allen garandeert. Vervolgens toetst hij een aantal casus aan zijn definitie van liberale neutraliteit, weliswaar na er nog enkele '*caveats*' bij geplaatst te hebben, zoals: de vereiste neutraliteit is er een van rechtvaardiging, niet van effect (oogt mooi op papier maar is in praktijk niet haalbaar); de implementering en prioritering van in principe oncontroversiële primaire goederen in wetgeving en beleid draait noodgedwongen uit op voorlopige compromisoplossingen die deels ook altijd geïnspireerd zijn door concepties van het goede waarover geen consensus kan bestaan en die alleen met de vereiste neutraliteit verzoend kunnen worden door te voorzien in zo democratisch mogelijke beslissingsprocedures (die moeten dan wel alle belanghebbenden betrekken in het proces van beraadslaging en beslissing, en vanuit dat oogpunt vallen heus toch vraagtekens te plaatsen

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

bij de bestaande). Wolff diept zijn concept van neutraliteit nog verder uit in een subtiele en complexe argumentatie die ik hier niet in detail kan weergeven, en gebruikt het vervolgens als toetssteen voor de beoordeling van een aantal situaties en knelpunten in de multiculturele, in het bijzonder Nederlandse samenleving: officiële landstaal, nationale symbolen en rituelen, feestdagen, ontheffingen (motorhelmen vs. tulbanden, religieuze roesmiddelen, jongensbesnijdenis, Wet op de lijkbezorging, hoofddoeken in rechterlijke functie). Hij beoordeelt bestaande regelingen niet in termen van optimaliteit, maar wel vanuit de vraag of ze in liberaal neutraliteitsperspectief voldoende gerechtvaardigd kunnen worden; is dat niet het geval, en betekenen ze *de facto* staatssteun voor een bijzondere conceptie van het goede, dan moet worden uitgekeken naar een alternatieve, voor allen gelijkheid biedende regeling of deregulering.

In zijn uitleiding wijst Wolff erop dat racisme en multiculturalisme een gemeenschappelijke trek vertonen: ongenuanceerd toeschrijven van al dan niet terecht met groepen geassocieerde kenmerken aan de individuele leden ervan. Daartegenin formuleert hij een hartversterkende oproep om 'mensen tegemoet te treden als *personen*, en niet als cultuurdragers of als toerekeningpunten van generalisaties over "culturen"': een orgelpunt dat mijns inziens alleen gevolgd kan worden door eenstemmig applaus van de lezers.

Dit is een voortreffelijk boek. Niet alleen om zijn ideële rijkdom, zijn sterke redeneringen en structurele samenhang. Het vermijdt kwistig gebruik van dure woorden, is aangenaam om te lezen, het getuigt van een bescheiden en zelfrelativerende geest en zijn luchtige stijl brengt verademing in het academisch wereldje. Niet dat daarmee het laatste woord is gezegd of dat sommige argumentaties niet zouden kunnen worden betwist. Toch wel ter zake doende beschouwingen komen soms niet of onvolledig aan bod. Een voorbeeld. Wolff geeft schoorvoetend toe dat een verbod op hoofddoeken voor magistraten (nog net) de toets van de liberale neutraliteit passeert; schoorvoetend, omdat het volgens hem niet evident ingaat op gerechtvaardigde twijfel aan de onpartijdigheid van de rechter: die twijfel zou eerder voortvloeien uit vooroordelen van de justitiabelen. Maar we zouden ook eens in de richting van de behoofddoekte rechter zelf kunnen kijken. Van tweeën een: ofwel gaat het louter om modieuze aanstellerij of identiteitsexhibitionisme, wat eerder ongepast lijkt in een rechtszaal, en dan kan het geen groot offer vergen van een rechter die 'graag een hoofddoek draagt' om hem toch maar thuis te laten; ofwel symboliseert het een beginselvaste religieuze overtuiging en dan lijkt twijfel aan de onpartijdigheid van de rechter niet zonder meer ongegrond. De bewering dat het verbieden van de hoofddoek voor rechters vergelijkbaar is met toestaan van discriminatie van sollicitanten voor de functie van receptionist omdat klanten zogezegd liever niet door moslims te woord woden gestaan, overtuigt me evenmin. Rechtspraak is

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

een overheidsmonopolie: je kiest je rechter niet; klanten die niet tevreden zijn met een aangeboden dienst daarentegen kunnen zich tot andere aanbieders richten. De relatie tussen overheid en burger is, zeker op het vlak van rechtsbedeling, fundamenteel asymmetrisch: aanvaardbaarheid van zo'n asymmetrie vereist dat ze dat ook in gelijke mate is ten aanzien van alle burgers, daarom is in dezen zelfs een schijn van partijdigheid verdacht; dat rechters een soort uniform dragen is hierbij niet onbetekenend, net zo min als een gedereguleerd alternatief waarbij zowel spijkerbroeken als half ontblote buiken geoorloofd zijn, dat zou zijn (of een bijkomend uniform, wat de hoofddoek wel eens is).

Dat sommige argumenten van de auteur aanvechtbaar zijn (en hoe zou het anders kunnen?), doet echter niets af aan de waarde van zijn boek. Zelfs diegenen die de pertinentie van veel van die argumenten in twijfel zouden trekken, biedt het nog altijd een schat aan discussiestof, en in die zin is het op zijn minst een weldoende provocatie voor de lezer. Een *must*.

Fernand Tanghe (Antwerpen)